

به نام یزدان پاک

همه سوال های

دکترای تخصصی (Ph.D)
تاریخ ایران بعد از اسلام

۱۴۰۴-۱۴۰۵

گردآورندگان
گروه مولفین پردازش

فهرست مطالب

جدول فراوانی

مقدمه تحلیلی

پیش گفتار ۷

آزمون دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام ۱۴۰۴

تاریخ ایران از آغاز ورود اسلام تا ابتدای قاجار ۹

پاسخ نامه تاریخ ایران از آغاز ورود اسلام تا ابتدای قاجار ۱۳

تاریخ ایران از قاجار تا انقلاب اسلامی ۳۵

پاسخ نامه تاریخ ایران از قاجار تا انقلاب اسلامی ۳۸

مباحث نظری و روش تحقیق و منبع شناسی تاریخ ایران ۶۵

پاسخ نامه مباحث نظری و روش تحقیق و منبع شناسی تاریخ ایران ۶۷

آزمون دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام ۱۴۰۵

تاریخ ایران از آغاز ورود اسلام تا ابتدای قاجار ۸۴

پاسخ نامه تاریخ ایران از آغاز ورود اسلام تا ابتدای قاجار ۸۸

تاریخ ایران از قاجار تا انقلاب اسلامی ۱۱۳

پاسخ نامه تاریخ ایران از قاجار تا انقلاب اسلامی ۱۱۶

مباحث نظری و روش تحقیق و منبع شناسی تاریخ ایران ۱۴۰

پاسخ نامه مباحث نظری و روش تحقیق و منبع شناسی تاریخ ایران ۱۴۲

درس نامه ۱۵۹

معرفی شخصیت ها ۱۸۳

واژگان ۱۸۷

نمایه ۱۹۳

منابع ۱۹۹

تحلیل آماری، بودجه‌بندی و علم‌سنجی آزمون دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام

سرفصل / حوزه موضوعی	۱۴۰۰ (۹۰ سؤال)	۱۴۰۱ (۹۰ سؤال)	۱۴۰۲ (۸۰ سؤال)	۱۴۰۳ (۸۰ سؤال)	۱۴۰۴ (۸۰ سؤال)	مجموع سؤالات	درصد وزنی
ایران از ورود اسلام تا ایلخانان (خلافت، طاهریان تا خوارزمشاهیان)	۱۶	۱۳	۱۱	۱۲	۱۱	۶۳	۱۸.۵٪
ایران میانه متأخر (ایلخانان، تیموریان، ترکمانان، صفویه، افشار و زند)	۱۷	۲۲	۲۵	۲۳	۲۱	۱۰۸	۳۱.۸٪
تاریخ معاصر ۱: عصر قاجار و مشروطه (روابط خارجی، نهادهای مطبوعات)	۱۲	۱۳	۱۳	۱۴	۱۳	۶۵	۱۹.۱٪
تاریخ معاصر ۲: دوره پهلوی و انقلاب اسلامی (تحولات ساختاری، احزاب، نفث)	۱۶	۱۸	۱۲	۱۲	۱۲	۷۰	۲۰.۶٪
مبانی نظری، فلسفه تاریخ و روش تحقیق (نقد متن، مکاتب، مدلسازی)	۱۷	۱۱	۱۱	۱۱	۱۲	۶۲	۱۸.۲٪
منبع‌شناسی، نسخه‌شناسی و اسناد (متون پایه، سیاق، تقویم و مسکوکات)	۱۲	۱۳	۸	۸	۱۱	۵۲	۱۵.۳٪
مجموع کل سؤالات مرتبط	۹۰	۹۰	۸۰	۸۰	۸۰	۴۲۰	۱۰۰٪

واکاوی جامع و آماری سؤالات تخصصی در بازه ۶ ساله آزمون‌های ورودی دکتری، امکان ترسیم یک نقشه راه استراتژیک و مبتنی بر داده را برای داوطلبان فراهم می‌سازد. تحلیل پیش‌رو بر پایه بررسی دقیق سوالات دروس تخصصی «تاریخ ایران از آغاز ورود اسلام تا ابتدای قاجار»، «تاریخ ایران از قاجار تا انقلاب اسلامی» و «مباحث نظری، روش تحقیق و منبع‌شناسی تاریخ» تدوین شده است تا وزن واقعی هر سرفصل، نوسانات توجه طراحان و هسته‌های پریسک مشخص گردد. ۱. جدول توزیع فراوانی و سهم وزنی حوزه‌های موضوعی (فرمت استاندارد چاپی)

ردیف	حوزه موضوعی کلان	سهم درصدی از کل آزمون	شاخص بصری سهم (مبنای ۱۰٪)	اولویت بندی محتوایی
۱	مباحث نظری، فلسفه تاریخ و روش تحقیق	۲۸٪	■■■■■■■■■■■■■■■■■■■	تراز ساز و اولویت اول
۲	عصر قاجار و انقلاب مشروطیت	۲۲٪	■■■■■■■■■■■■■■■	حياتی و اولويت اول
۳	سلجوقیان، خوارزمشاهیان و ایران میانه	۱۸٪	■■■■■■■■■■■	فوق العاده مهم و پربسامد
۴	عصر پهلوی (اول و دوم) تا انقلاب اسلامی	۱۵٪	■■■■■■■■■	باهمیت و روبه رشد
۵	مغول، ایلخانان، تیموریان و ترکمانان	۱۱٪	■■■■■	باهمیت و اصطلاح محور
۶	صدر اسلام، امویان تا آل بویه	۶٪	■■■	پایه و مفهومی
۲. جدول ماتریس تحلیلی فراوانی، روند رشد و درجه ریسک سرفصل ها				
حوزه محتوایی / سرفصل آزمونی	میانگین تعداد سوال در هر سال	روند توجه طراحان (۱۴۰۰ تا ...)	درجه ریسک و اولویت بندی	کانون محوری تمرکز طراحان

ردیف	حوزه موضوعی کلان	سهم درصدی از کل آزمون	شاخص بصری سهم (مبنای ۱۰٪)	اولویت بندی محتوایی
		(۱۴۰۵)		
----	----	----	----	----
مباحث نظری و فلسفه تحلیلی تاریخ	۱۲ الی ۱۵ سوال	صعودی مداوم و پیچیدگی مفهومی	فوق العاده حیاتی (تراز ساز)	مدل همپل، درون فهمی، گسست فوکویی، جبر بولی ریگین، نظریه روایت
روش تحقیق و نقد اسناد تاریخی	۸ الی ۱۰ سوال	تثبیت شده با تاکید بر نقد متنی	بسیار بالا	اصول نقد درونی و بیرونی، مکتب متدیک، آنال، مغالطات تعمیم و تقسیم
اصطلاحات مالی و دیوانی ایران میانه	۷ الی ۹ سوال	خطی و مستمر (پای ثابت هر سال)	فوق العاده حیاتی	ضمان، مقاطعه، مکوس، خفارت، طیارات، اقطاع، دیوان خاص، مستخرج
نهادهای ایلی و حقوقی مغول و ایلخانان	۵ الی ۷ سوال	تکرار عینی اصطلاحات با زوایای نو	بالا	یاسا و بلیک، نُگر، اینجه، بالش، یام، اراضی دالای، اصلاحات غازانی
معاهدات، دیپلماسی و نوسازی قاجار	۸ الی ۱۰ سوال	تثبیت شده و ریزبینانه	بسیار بالا	فین کن اشته تاین، گاردان، معاهده پاریس، امتیاز رویترو رژی، عدلیه سپهسالار
رسائل، احزاب و مطبوعات مشروطیت	۶ الی ۸ سوال	تحلیلی - گفتمانی	بسیار بالا	یک کلمه، تنبیه الامه کواکبی، مجلس آزاد ملی، انجمن سعادت استانبول
اقتصاد سیاسی، نفت و احزاب پهلوی	۶ الی ۷ سوال	رشد چشمگیر به سوی اقتصاد	بالا	موازنه منفی، قراردادهای نفتی، کنسرسیوم و اراپ،

ردیف	حوزه موضوعی کلان	سهم درصدی از کل آزمون	شاخص بصری سهم (مبنای ۱۰۰٪)	اولویت بندی محتوایی
		اجتماعی		تحولات حوزه و احزاب
منبع شناسی متون و رسائل اداری	۵ الی ۶ سوال	شیفت به متون تخصصی، فنی و محلی	بالا	رساله فلکیه، تنسوخ نامه، مخزن الوقایع، تاریخ جرجان، مفاتیح الارزاق
۳. تحلیل روندهای کلان، دگرگونی های ساختاری و پیام استراتژیک آزمون				
داده های فراتحلیل ۶ ساله نشانگر چهار پدیده اساسی در دگرگونی ذهنیت طراحان است:				

- جهش وزن کثی روش شناسی و فلسفه تحلیلی: در سال های ۱۴۰۰ تا ۱۴۰۲ سوالات این حوزه بر تعاریف پایه ای استوار بود، اما از سال ۱۴۰۳ تا ۱۴۰۵ سوالات عمیقاً به حوزه معرفت شناسی تاریخ، منطق صدق گزاره ها، چرخش زبانی و روش های آماری و ترکیبی (همچون جبر بولی و کلیومتریک) شیفت پیدا کرده است.
- عقب نشینی تواریخ فتوحات و تقدم تاریخ نهادی: سوالات مربوط به جزئیات لشکرکشی ها در دوره سامانی، آل بویه و سلجوقی کاهش یافته و جای خود را به عملکرد نهادهای مالی (نظیر مستوفی، صاحب دیوان، ناظر بیوتات و اقطاع) داده است.
- حرکت از تاریخ نگاری درباری به تاریخ نگاری ساختار اقتصادی در عصر قاجار و پهلوی: سوالات ادوار اخیر به صورت پیوسته بر دگرگونی های زراعی (جایگزینی تریاک و پنبه به جای غلات)، ساختار روستایی (ارباب غائب، کدخدا و مالیات سیورسات)، انحصار تجارت خارجی و بحران های مالیاتی تمرکز یافته است.
- اهمیت حیاتی اصطلاحات و متون فنی اختصاصی: کتاب هایی که پیشتر تصور می شد در اولویت های فرعی قرار دارند (نظیر رساله فلکیه در خط سیاق، مفاتیح الارزاق در زراعت یا تنسوخ نامه ایلخانی در کانی شناسی) اکنون به عنوان مبنای تمایز داوطلبان برتر مورد استفاده قرار می گیرند.
- پیام نهایی برای داوطلب: کسب رتبه برتر در گرو توزیع زمان مطالعه بر اساس جدول فراوانی بالاست؛ تسلط بر ترمینولوژی مالیاتی ایران میانه، معاهدات و رسائل قاجار و مشروطه، و تسلط عمیق بر مباحث نظری و روش تحقیق، متضمن پوشش مستقیم بیش از ۷۰ درصد کل سوالات آزمون خواهد بود.

مقدمه تحلیلی بر روند آزمون‌های تاریخ ایران بعد از اسلام

واکاوی تطبیقی دفترچه‌ها و پاسخ‌نامه‌های تحلیلی آزمون‌های چند سال اخیر، حاکی از یک دگرگونی پارادایمی عمیق در ذهنیت طراحان و ساختار آزمون است. روند آزمون از بازتولید سنتی تواریخ وقایع‌نگارانه (شرح جنگ‌ها و توالی سلاطین) به سوی «تاریخ ساختاری، تاریخ نهادی-دیوانی، تاریخ مفهوم‌محور و فلسفه انتقادی تاریخ» گذار کرده است. هدف از این تحلیل، ارائه یک نقشه راه استراتژیک برای شناخت الگوهای تکرارشونده، درک وزن‌کشی سرفصل‌ها و مدیریت بهینه زمان مطالعه است.

۱. تحلیل مباحث همواره پرتکرار و هسته‌های سخت محتوایی

برخی سرفصل‌ها بدون توجه به تغییر طراحان، شاکله اصلی دفترچه‌ها را حفظ کرده‌اند و اطلاع از آن‌ها پایه اصلی موفقیت است: **ترمیم‌ولوژی مالی، اراضی و دیوانی در ایران میانه:** اصطلاحات حقوقی، محاسباتی و مالیاتی حکومتی همواره پای ثابت آزمون‌ها هستند؛ مفاهیمی چون ضمان (Tax Farming)، مقاطعه، اقطاع، الجاء، طیارات، مکوس و خفارت در عهد سلجوقی، یاسا، بیلک، اینجو (اینجه)، نُکر و ادرار در عهد مغول، و مال و جهات در دوره تیموری به کرات تکرار شده‌اند.

- **دیوان‌سالاری و طبقه‌بندی مناصب دوره صفوی:** ساختار کتاب‌های اداری نظیر «تذکره‌الملوک» و «دستورالملوک» با تمرکز بر تمایز میان «مقرب‌الخاقان» و «امرای عظام»، مناصب مالی مانند «مستوفی‌الممالک»، «صاحب‌توجیه» و «آواره‌نویس»، و مقامات مذهبی نوظهور نظیر «ملاباشی» به شکل مستمر سنجیده شده‌اند.
- **بحران‌های دیپلماتیک و معاهدات قاجار:** قراردادهای بنیادین نظیر معاهده فین‌کن‌اشتاین، پیمان‌های پاریس، ترکمانچای، امتیازات رویتر و رژی، و روند از دست رفتن اراضی حاکمیتی (هرات، قفقاز و بحرین) دارای بیشترین فراوانی سوال هستند.
- **مطبوعات، رسائل و صف‌بندی‌های فکری مشروطه:** رسائل سیاسی-فقهی (به‌ویژه یک کلمه مستشارالدوله و تنبیه‌الامه نائینی)، نام‌گذاری مجالس (مجلس آزاد ملی)، عملکرد کانون‌های مهاجر (انجمن سعادت استانبول)، و نشریاتی چون *صور/سرافیل/ایران نو* و *مساوات* وزن ثابتی دارند.

۲. تغییر جهت رویکرد طراحان (شیفت پارادایمی به مباحث نوین)

روند تحلیلی پرسش‌ها نشان می‌دهد که تمرکز آزمون از نقلیات به حوزه‌های نظری و روش‌شناختی منتقل شده است: **چرخش از تاریخ سیاسی صرف به تاریخ اجتماعی و اقتصادی:** کاهش سوالات درباره نام فرماندهان جنگی و افزایش پرسش‌ها پیرامون اقتصاد کشاورزی (کاهش کشت معیشتی گندم و جو و رواج تریاک و پنبه)، طبقات روستایی (ارباب غائب، کدخدا و مباشر)، اقلیت‌های فعال تجاری (بانیان هندی در عصر صفوی)، و آسیب‌شناسی نهاد وقف و خالصه‌جات (رقبات نادری).

- **وزن‌گیری سنگین مباحث نظری و فلسفه علم تاریخ:** پرسش‌ها به صورت پیوسته به سمت معرفت‌شناسی تاریخ حرکت کرده‌اند؛ تقابل میان «مدل قانون فراگیر همپل» با «روش درون‌فهمی و همدلی دیلتای و کالینگوود»، ادوار تمدنی ویکو، تبارشناسی نیچه‌ای-فوکویی، نظریه روایت هایدن وایت، و روش تطبیقی جبر بولی چارلز ریگین حاکی از لزوم تسلط عمیق بر مبانی نظری است.
- **دقت در منبع‌شناسی فنی و متون تخصصی:** آزمون‌ها از پرسش درباره کتب عمومی (نظیر تاریخ طبری) به سمت متون اختصاصی اداری و محلی رفته‌اند؛ کتاب‌هایی چون *رساله فلکیه* (سیاق و استیفا)، *مخزن‌الوقایع* (دیپلماسی هرات)، *تنسوخ‌نامه ایلخانی* (کانی‌شناسی)، *مفاتیح‌الارزاق* (کشاورزی ناصری)، و تواریخ محلی چون *تاریخ جرجان* یا *بنیة‌الطلب فی تاریخ حلب* مبنای ارزیابی نهایی قرار گرفته‌اند.

۳. شخصیت‌ها و چهره‌های دارای بالاترین بسامد در آزمون‌ها

در ارزیابی شخصیت‌های تاریخی و متفکران، برخی نام‌ها به دلیل نقش محوری‌شان در تحولات فکری، اداری یا پژوهشی بیشترین بسامد را داشته‌اند:

نام شخصیت / متفکر	بستر تاریخی یا نظری	علل بسامد بالا در طراحی سوالات
میشل فوکو	فلسفه تاریخ و روش‌شناسی	تئوریزه کردن نظریه گسست و انقطاع در تاریخ در برابر هگل، و تدوین روش تبارشناسی بر پایه مناسبات قدرت-دانش.
گئورگ و. ف. هگل	فلسفه نظری تاریخ	صورت‌بندی نظریه استمرار و پیوستگی عقلانی تاریخ جهانی در قالب تطور

نام شخصیت / متفکر	بستر تاریخی یا نظری	علل بسامد بالا در طراحی سوالات
		دیالکتیکی روح.
عبدالرحمن ابن خلدون	تاریخ تمدن و روش‌شناسی اسلامی	اهتمام نظری بنیادین به تاریخ فرهنگی، ابداع علم عمران و صورت‌بندی نظریه عصبیت در دیباچه تاریخ العبر.
خواجه نظام‌الملک توسی	عصر سلجوقی	پیوند میان دیوان‌سالاری ایرانی و شریعت، تأسیس مدارس نظامیه، بسط اقطاعات و نگارش سیاست‌نامه.
میرزا تقی‌خان امیرکبیر	دوره ناصری قاجار	اصلاحات ساختاری، تأسیس تذکره عبور و مرور، ایده قنسطیتوسیون، و تأسیس مجمع‌الصنایع و دارالفنون.
میرزا حسین‌خان سپهسالار	دوره ناصری قاجار	تنظیم قانون‌نامه عدلیه اعظم، سازمان‌دهی ادارات پنج‌گانه وزارت خارجه، و مهندسی امتیاز رویتر.
میرزای نائینی	اندیشه سیاسی مشروطه	تبیین استبداد دینی و سیاسی در تنبیه‌الامه تحت تأثیر کتاب طبائع الاستبداد عبدالرحمن کواکبی.
نادرشاه افشار	عصر افشاریه	طرح مذهب جعفری در روابط با عثمانی، مصادره موقوفات (رقبات نادری)، و نبردهای قندهار و کرنال.

۴. جدول مقایسه‌ای ماتریس تحلیلی سرفصل‌ها و ضریب اهمیت در ۵ سال اخیر

سرفصل محتوایی	سطح دشواری / ماهیت پرسش‌ها	الگوی محوری تغییرات	اولویت مطالعه داوطلب
ایران از فتح تا دیلمیان	مفهومی - تحلیلی	تمرکز بر پیامدهای فتوحات، جزیه، خراج شمس، قیام‌های موالی و تشکیلات مالیاتی آل‌بویه.	بسیار بالا
سلجوقیان و خوارزمشاهیان	ساختاری - متنی	تسلط دقیق بر انواع مالیات‌ها (ضمان، مقاطعه، مکوس)، مناصب قضایی و کشمکش‌های مذهبی.	حیاتی (پرتکرارترین)
مغول و ایلخانان	اصطلاح‌شناختی - ایلی	تطور واژگان استبی به دیوانی (اینجو، نکر، یاسا)، بحران‌های جانشینی و اصلاحات غازانی.	حیاتی

اولویت مطالعه داوطلب	الگوی محوری تغییرات	سطح دشواری / ماهیت پرسش‌ها	سرفصل محتوایی
بسیار بالا	سلسله‌مراتب دربار، تفکیک وظایف اداری، اسناد فرامین و اقتصاد بازرگانی و صرافی.	تطبیقی - نهادی	صفویه، افشاریه و زندیه
حياتي	مفاد بنده‌بند معاهدات خارجی، رسائل مشروطه، مطبوعات و دگرگونی‌های زراعی-تجاری.	اسنادی - چندوجهی	قاجار تا مشروطه
بالا	اقتصاد نفتی، جریان‌های چریکی، قوانین مجلس (انحصار تجارت، نفت) و شکاف‌های فکری.	وقایع‌نگاری تحلیلی	پهلوی تا انقلاب اسلامی
ترازســـــاز و تعیین کننده	تسلط بر فلاسفه علم تاریخ، روش‌های نقد سند، مغالطات منطقی و مکاتب نوین (آنال، فراتاریخ).	عمیقاً نظری و معرفتی	مباحث نظری و روش تحقیق

تاریخ، تنها آیین تمام‌نمای رخدادهای پیشین و توالی سلاطین نیست؛ بلکه عرصه واکاوی عمیق ساختارها، نهادها، مناسبات دیوانی و اندیشه‌هایی است که هویت و مسیر یک تمدن را شکل داده‌اند. در این میان، آزمون مقطع دکترای تخصصی (Ph.D) رشته «تاریخ ایران بعد از اسلام»، آردگاهی بس خطیر برای سنجش ژرف‌نگری، قدرت تحلیل انتقادی و تسلط همه‌جانبه داوطلبان بر پیچیده‌ترین مفاهیم تاریخی، روش‌شناسی و منبع‌شناسی به شمار می‌رود.

مجموعه فاخر و ارزشمندی که پیش رو دارید، دربردارنده تمامی سؤالات آزمون دکترای تخصصی سال‌های ۱۴۰۴ و ۱۴۰۵ است که با تلاشی خستگی‌ناپذیر و موشکافانه توسط «گروه مولفین پردازش» تدوین یافته و تقدیم جامعه علمی کشور و پویندگان این مسیر می‌گردد. بررسی تطبیقی و واکاوی پرسش‌های سال‌های اخیر، نشان‌دهنده یک دگرگونی پارادایمی عمیق در ذهنیت طراحان و ساختار این آزمون است. روند ارزیابی‌ها از بازتولید سنتی تواریخ وقایع‌نگارانه، به سوی تاریخ‌ساختاری، تاریخ‌نهادی، مفهوم‌محور و فلسفه انتقادی تاریخ گذر کرده است. در پاسخ به این تحول بنیادین، این مجموعه نه صرفاً به عنوان یک کتاب پرسش و پاسخ، بلکه در قامت یک «نقشه راه استراتژیک» برای شناخت الگوهای تکرارشونده، درک وزن‌کشی سرفصل‌ها و مدیریت بهینه زمان مطالعه طراحی و نگاشته شده است.

روش‌شناسی و مکتب تدوین مجموعه محتوای این اثر، با تکیه بر آخرین سرفصل‌های مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و با بهره‌گیری از معتبرترین متون مرجع و استانداردهای روزآمد جهانی تهیه شده است. روش کار مؤلفان در این مجموعه، بر پایه رویکرد «یادگیری تحلیلی و مفهومی» استوار بوده است؛ به گونه‌ای که داوطلب با مطالعه هر پرسش، نه تنها به کلید واژه و پاسخ صحیح دست می‌یابد، بلکه با شبکه‌ای از اطلاعات مکمل در حوزه‌های تاریخ‌نگاری، اقتصاد سیاسی و جامعه‌شناسی تاریخی آشنا می‌شود.

ویژگی‌های بی‌نظیر و متمایزکننده کتاب

این اثر ماندگار، با وسواسی علمی و با هدف بی‌نیاز ساختن داوطلبان از منابع پراکنده تدوین شده و دارای ویژگی‌های منحصربه‌فرد زیر است:

- **پاسخ‌نامه‌های کاملاً تشریحی و مستدل:** ارائه پاسخ‌ها با نثری علمی و بر مبنای جدیدترین و استوارترین منابع استاندارد جهانی.
 - **تحلیل موشکافانه گزینه‌های نادرست:** بررسی انتقادی و دقیق سایر گزینه‌ها، تا خطاهای شناختی، تله‌های مفهومی و زمان‌پریشی‌های (آناکرونیسم) مستتر در سؤالات برای داوطلب آشکار گردد.
 - **درس‌نامه‌های جامع پوششی و نکات تکمیلی:** ارائه مباحث غنی و عمیق از منظر مکاتب تاریخ‌نگاری در ذیل هر پاسخ، که نقش یک درس‌نامه فشرده و کارآمد را ایفا می‌کند.
 - **جداول فراوانی، بودجه‌بندی و فراتحلیل آماری:** تحلیل روندشناسی موضوعی و بررسی درجه ریسک سرفصل‌ها بر اساس کالبدشکافی آزمون‌های ۶ سال اخیر (۱۴۰۰ تا ۱۴۰۵)، جهت هدایت هوشمندانه مسیر مطالعه.
 - **واژگان‌شناسی بی‌نظیر و شرح اصطلاحات تخصصی:** تمرکز ویژه بر ترمینولوژی پیچیده دیوانی، مالی، فقهی و ایللیاتی ادوار مختلف (از ضمان و مقاطعه در عصر سلجوقی تا رسائل مشروطه).
 - **فهرست‌های تحلیلی-موضوعی و نمایه‌های جامع:** شامل فهرست دقیق مفاهیم، اسامی، اشخاص، متفکران و اساطیر برای دسترسی سریع، مرور نظام‌مند و تثبیت ذهنی.
 - **فهرست منابع روزآمد:** معرفی و ارجاع به دقیق‌ترین متون پایه، تخصصی و پژوهش‌های نوین تاریخی.
- امید است این اثر جامع و فراگیر، چراغ راهی روشن برای پژوهشگران و پویندگان مقطع دکترای تخصصی تاریخ ایران بعد از اسلام باشد و داوطلبان گرامی را در مسیر کسب بالاترین مدارج علمی و عبور موفقیت‌آمیز از این آزمون سرنوشت‌ساز، به شایسته‌ترین نحو یاری رساند. توفیق روزافزون شما عزیزان را در راه اعتلای دانش تاریخ این مرز و بوم آرزومندیم.

گروه مولفین پردازش

آزمون دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام ۱۴۰۴

تاریخ ایران از آغاز ورود اسلام تا ابتدای قاجار

۱. کتاب «دانش‌نامه الملکی یا عضدی کناش» در کدام موضوع است و با تالیف کدام کتاب به حاشیه رفت؟
(۱) پزشکی - قانون ابن سینا
(۲) ستاره‌شناسی - صاحب‌الزیج ابن اعلم
(۳) ریاضیات - بالتحف‌الکبیر ابن کلوذانی
(۴) پزشکی - ذخیره خوارزمشاهی جرجانی
۲. ابومحمد مهلبی، وزیر کدام سلطان بویه بود و در کدام زمینه شهرت بیشتری یافت؟
(۱) عزالدوله بختیار - تنظیم امور مالی و حسابداری
(۲) معزالدوله - تشکیل مجالس ادبی و حمایت از اهل علم و فضل
(۳) رکن‌الدوله - امور رزمی و فرماندهی لشکر در دوران فتوح
(۴) عضدالدوله - ایجاد تحول در دیوان رسائل و شیوه مکاتبات
۳. در دوره آل بویه، صاحب دیوان بر کدام امور نظارت می‌کرد؟
(۱) رسائل
(۲) مالی و مالیه
(۳) دیوان اعلی
(۴) تشریفات دیوان و دربار
۴. کدام مورد درباره موقعیت مستخرج در نظام اداری دوره غزنوی درست است؟
(۱) ناظر و بازرس خزانه سلطان بود.
(۲) کارشناس تعیین خراج ولایات بود.
(۳) میزان و کیفیت معادن واگذار شده را تعیین می‌کرد.
(۴) در مصادره اموال افراد، از آنها بازجویی می‌کرد و اقرار می‌گرفت.
۵. کدام مورد درباره سیاست کرامیه در قبال دشمنان مذهبی‌شان، نادرست است؟
(۱) محمد بن حسن قورک عالم شهیر اشعری را به اتهام رفض مسموم کردند.
(۲) ابوبکر کرامی در آزار صوفیان از جمله ابوالسعید ابی‌الخیر از هیچ کوششی فروگذار نمی‌کرد.
(۳) ابوبکر کرامی هرکسی را که تصور مخالفت با مذهب سنت داشت، به اتهام رفض و غلو نابود می‌کرد.
(۴) در دوره محمود و مسعود غزنوی با کمک قاضی صاعد و ناصحی قاضی‌القضات، مخالفان مذهبی خود را حذف می‌کردند.
۶. کدام مورد درباره سیاست قضائی سلجوقیان درست است؟
(۱) در اصفهان به دلیل رقابت دو مذهب حنفی و شافعی، دو قاضی‌القضات منصوب شده بود.
(۲) در ایالت آذربایجان به تناسب اکثریت مذهبی، قاضی‌القضات از آن مذهب انتخاب می‌شد.
(۳) در ولایات غیرکلیدی، قاضی زیر نظر قاضی‌القضات مرکز به قضاوت می‌پرداخت.
(۴) در بغداد، مذاهب اربعه اهل سنت دارای قاضی‌القضات خاص خود بودند.
۷. کدام مورد درباره مالیات موسوم به خفارت در دوره سلجوقیان درست است؟
(۱) از اهالی محلات و شهرها وصول می‌شد.
(۲) ویژه ضیاع و املاک و محصولات زراعی و باغی بود.
(۳) ویژه تجارت و خرید و فروش در بازار و مراکز تجاری بود.
(۴) در ایام حج از کاروان‌های زائران در مسیرهای حرکت اخذ می‌شد.

۸. کدام گزینه درباره شهر آنی و علل و پیامدهای فتح آن توسط آلب ارسلان، نادرست است؟
(۱) فتح آن موجب سقوط خاندان باگراتی و هموارشدن فتح گرجستان شد.
(۲) فتح شهر معروف به هزار و یک کلیسا، ثروت فراوانی نصیب سلجوقیان کرد.
(۳) کلیساهای شهر برجیده شد و در مرکز آن مسجدی برای ترویج اسلام بنا گشت.
(۴) سنگرگاه سرزمین روم در مقابل بلاد اسلامی به شمار می‌آمد و حاکم آن خراج‌گزار روم بود.
۹. کدام مالیات غیرشرعی و نامتعارف دوره سلجوقی، بیش‌ترین مخالفت علما و بازرگانان را به همراه داشت؟
(۱) مواصیر (۲) ضرایب (۳) مکوس (۴) نعل بها
۱۰. ابواسحق شیرازی فقیه بزرگ سده پنجم هجری، به کدام دلیل تدریس در مدرسه نظامیه را رد کرد؟
(۱) میل به عزلت و گوشه‌نشینی (۲) غصبی‌بودن زمین آن
(۳) وابستگی آن به حکومت (۴) اختلاف مذهبی با خواجه نظام‌الملک
۱۱. عبارت استمدادی زیر را کدام خلیفه و در ارتباط با کدام رویداد بیان کرده است؟
«الله الله! مسلمانی را دریاب که دشمن مستولی شد و شعار قرمطیان ظاهر گشت.»
(۱) القائم بامرالله - شورش ارسلان بساسیری
(۲) المسترشد بالله - شورش فداییان جبل
(۳) القادر بالله - ارتباط حسنک وزیر با مصریان
(۴) المستکفی بالله - شورش دیلمیان طرفدار آل‌بویه
۱۲. به عقیده معزالدوله دیلمی، کدام نقیب علوی «مستحق در اختیار گرفتن مقام خلافت» بود؟
(۱) ابو عبدالله محمد بن داعی
(۲) ابوالحسن احمد بن علی الکوکی
(۳) ابوالقاسم علی بن حسین مشهور به شریف مرتضی
(۴) حسین بن موسی مشهور به طاهر اوحید ذوالمنقب
۱۳. مفهوم «ضمان» در نظام دیوانی سلجوقی به کدام مورد اشاره داشت؟
(۱) میزان مالیاتی که مسئولان دیوان استیفاء برای وصول از یک ناحیه بر عهده می‌گرفتند.
(۲) مالیاتی که رئیس‌التجار متعهد پرداخت آن به دیوان مرکزی می‌شد و آن را از محترفه و تجار اخذ می‌کرد.
(۳) امتیاز مالیات‌گیری یک ناحیه که با مبلغ معین و زمان مشخص به متنفذین دیوانی یا محلی واگذار می‌شد.
(۴) امتیاز مالیات‌گیری از قبایل براساس تعداد چادر و اغنام و احشام بود که به بزرگان همان قبایل واگذار می‌شد.
۱۴. ملاعلی قوشچی در کدام زمینه علمی شهرت داشت و در کدام سده یا سده‌های هجری می‌زیست؟
(۱) موسیقی و نقاشی - نهم و دهم (۲) منطق و فلسفه - هشتم
(۳) ریاضیات و نجوم - نهم (۴) ریاضیات و طب - هشتم
۱۵. مفهوم «مقاطعه» در نظام مالی سلجوقیان به کدام مورد اشاره داشت؟
(۱) مالیاتی که رئیس‌التجار متعهد پرداخت آن به دیوان مرکزی می‌شد و آن را از محترفه اخذ می‌کرد.
(۲) میزان مالیاتی که مسئولان دیوان استیفاء از یک ناحیه برآورد می‌کردند و وصول آن را متعهد می‌شدند.
(۳) امتیاز مالیات‌گیری یک ناحیه یا شهر با مبلغ معین و زمان مشخص بود که به متنفذین محلی و دیوانی واگذار می‌شد.
(۴) امتیاز مالیات‌گیری یک ناحیه یا شهر بود که با توجه به وسعت قلمرو و میزان درآمد اعیان و حکام محلی، به آنها واگذار می‌شد.
۱۶. مفهوم «نکور / نکوت» در نزد مغولان به کدام معنی به کار می‌رفت؟
(۱) افرادی که در خدمت خان یا نوین‌ها به بیگاری مشغول بودند.
(۲) ملازمان خان بزرگ که نقش تأمین امنیت جان او و خانواده‌اش را بر عهده داشتند.
(۳) جنگ‌جویان آزاد با خاستگاه ایلی مشخص که به خدمت بزرگان ایلی دیگر درمی‌آمدند.
(۴) جنگ‌جویانی که از ایلی خود رانده شده، هویت و حقوق ایلی خود را از دست داده بودند.

۱۷. مفهوم «اینجه» در تشکیلات جامعه قدیمی مغول به کدام معنی بود؟
 (۱) زمینی که پدر عروس به عنوان جهیزیه به او می‌داد.
 (۲) ابزار و آلات شکار و جنگ که پدر عروس به داماد هدیه می‌داد.
 (۳) ملازمانی که حاکم ایل به عنوان جهیزیه به دختر خود می‌بخشید.
 (۴) ملازمان همسرخان که در مهمانی‌های رسمی او را همراهی می‌کردند.
۱۸. پیامد شورش بایدو علیه گیخاتو چه بود؟
 (۱) با شکست گیخاتو، وی را دستگیر و با زه کمان خفه کردند.
 (۲) با تضعیف قدرت ایلخانان، اردوی زرین به قفقاز حمله کرد.
 (۳) بایدو تا مرگ ایلخان، در آسیای صغیر حکومت نیمه‌مستقلی تشکیل داد.
 (۴) استمرار شورش، زمینه قدرت‌گیری و صعود ارغون به مقام ایلخانی را فراهم ساخت.
۱۹. فاتح شهر مرو، کدام‌یک از فرماندهان چنگیز بود؟
 (۱) اینچگدای (۲) تولوی (۳) جغتای (۴) جته
۲۰. مفهوم «طیارات» در نظام دیوانی حکومت‌های ایرانی دوره میانه به کدام معنی به کار می‌رفت؟
 (۱) درآمدهای گمرکی (۲) درآمدهای تصادفی
 (۳) خمس سهم سلطان از غنایم جنگی (۴) درآمدهای ناشی از واگذاری معادن
۲۱. رفتار مردم سرخس با مردم مرو به هنگام تصرف شهر توسط مغولان، چگونه توصیف شده است؟
 (۱) به دلیل کینه قدیمی، در کشتار مروزیان، گوی سبقت را از مغولان ربودند.
 (۲) پس از سقوط شهر به مرو پناهنده شده و با مال و جان از این شهر دفاع کردند.
 (۳) به دلیل اختلاف با مروزیان بر سر شیوه دفاع از شهر خود آن را به مغولان تسلیم کردند.
 (۴) با مقاومت در برابر مغولان، فرصت ایجاد استحکامات دفاعی را برای مردم مرو فراهم کردند.
۲۲. شهر دمشق در یورش تیمور گورکانی چه سرنوشتی پیدا کرد؟
 (۱) پس از کشتار و تاراج شهر، بسیاری از مردم عمارات و بازار آن در آتش سوختند.
 (۲) پس از مقاومت طولانی، با میانجی‌گری عالمان و عارفان بزرگ، مردم تسلیم و از کشتار معاف شدند.
 (۳) پس از غارت چندروزه، به دلیل پذیرش خواسته‌های مالی و نظامی تیمور، از تخریب بیشتر در امان ماند.
 (۴) به انتقام واقعه کربلا، تیمور یک هفته مردم را غارت کرد حشر آن را به جنگ برد اما از نابودی شهر چشم پوشید.
۲۳. شهرت میر شریف جرجانی در کدام شاخه‌های علمی بود و در کدام سده یا سده‌های هجری می‌زیست؟
 (۱) ریاضیات و نجوم - هشتم (۲) تفسیر و حدیث - دهم
 (۳) حکمت و منطق - هشتم و نهم (۴) موسیقی و نقاشی - هشتم و نهم
۲۴. کدام گزینه، درباره سیاست آق قویونلوها در قبال مشعشعیان درست است؟
 (۱) به دلیل اختلافات روحی سید محسن، وی را تحت فشار گذاشته و از قدرت برکنار کردند.
 (۲) سلطان یعقوب با حمایت از سید محسن، توانست شورش ناراضیان قلمرو خود را سرکوب کند.
 (۳) با استفاده از اختلافات درونی مشعشعیه، به افزایش نفوذ خود در حکومت و قلمرو آنان پرداختند.
 (۴) علی‌رغم حمایت همه‌جانبه از سید محسن، نتوانستند مانع افراطی‌تر شدن اعتقادی جامعه مشعشعی شوند.
۲۵. در ساختار اداری حکومت صفوی، کدام مقام در شمار مقامات موسوم به مقرب‌الخاقان نبود؟
 (۱) ایشیک آقاسی‌باشی (۲) منشی‌الممالک
 (۳) مهرداد مهر شرف نفاذ (۴) دواتدار مهر انگشتر آفتاب‌آثر
۲۶. جنس سکه‌های رایج عباسی و محمودی عصر صفوی از چه فلزی بود؟
 (۱) برنز (۲) طلا (۳) نقره (۴) مس

۲۷. کدام گزینه درباره صلح‌طلبی شیخ‌علی خان زنگنه وزیر اعظم شاه سلیمان صفوی نادرست است؟

- (۱) عثمانی‌ها را سدی در برابر هجوم مسیحیان اروپایی می‌دانست.
 - (۲) برای رعایت مفاد صلح‌نامه زهاب، از عثمانیان رشوه گرفت.
 - (۳) به مذهب تسنن اعتقاد راسخ داشت و از جریان‌های ضد مسیحی حمایت می‌کرد.
 - (۴) با اتخاذ سیاست صلح‌طلبی، سعی داشت هزینه‌های دولت را کاهش و درآمدها را افزایش دهد.
۲۸. بانیان هندی در اقتصاد ایران عصر صفوی سده یازدهم هجری، ایفاگر کدام نقش بودند؟

- (۱) صراف، تأمین اعتبار، معاوضه پول و دلالتی
- (۲) انحصار تجارت سنگ‌های قیمتی هندی
- (۳) تجارت خرده‌فروشی در شهرهای جنوبی و سواحل خلیج فارس
- (۴) مدیریت امور مالی یهودیان که از سوی حکومت محدود شده بودند.

۲۹. مناصب «صاحب‌توجیه» و «وارجه‌نویس» در عصر صفوی زیر نظر کدام مقام فعالیت می‌کردند؟

- (۱) دیوان‌بینگی
- (۲) مشرف دیوان اعلی
- (۳) ناظر بیوتات
- (۴) مستوفی

۳۰. کدام مورد به مفهوم «حکم» در نظام دیوانی دوره صفوی اشاره دارد؟

- (۱) اوامر شفاهی شاه
- (۲) دستور پرداخت مواجب و مستمری
- (۳) ارقام انتصاب توسط وزیراعظم
- (۴) احکام اداری کم‌اهمیت دیوانی و قضائی

۱. گزینه ۱

موضوع سوال: این سؤال به تاریخ علوم در دوران اسلامی، مشخصاً تطور علم پزشکی در عصر آل بویه و سیر تکوین متون مرجع پزشکی می‌پردازد. کتاب «کامل الصناعة الطبية» که به «کتاب الملکی» یا «کناش عضدی» شهرت دارد، از مهم‌ترین دایرةالمعارف‌های پزشکی پیش از ابن‌سینا است که در دربار آل بویه تألیف گردید و بعدها با ظهور کتاب «قانون در طب» ابن‌سینا جایگاه و اهمیت مرجعیت اولیه خود را از دست داد.

پاسخ تشریحی: علی بن عباس مجوسی اهوازی، پزشک برجسته سده چهارم هجری، کتاب جامع «کامل الصناعة الطبية» را به نام فناخسرو عضدالدوله دیلمی (حاکم مقتدر آل بویه و حامی بزرگ علوم) تألیف کرد و به همین سبب این اثر به «کتاب الملکی» یا «کناش عضدی» شهرت یافت. این کتاب یک دوره کامل و ساختاریافته از علم پزشکی نظری و عملی، شامل مباحث تشریح، بیماری‌شناسی، داروشناسی و درمان بود و تا پیش از ظهور ابن‌سینا، معتبرترین متن آموزشی و مرجع بلامنازع پزشکی در جهان اسلام به شمار می‌رفت. با این حال، در سده پنجم هجری و با تألیف کتاب «قانون» توسط ابوعلی سینا که از تبویب منطقی‌تر، جامعیت بیشتر و دسته‌بندی فلسفی-پزشکی بسیار دقیقی برخوردار بود، کتاب الملکی مجوسی اهوازی به تدریج به حاشیه رانده شد و قانون جای آن را در محافل علمی و آموزشی گرفت.

بررسی سایر گزینه‌ها: گزینه‌های (۲) و (۳) از اساس به دلیل انتساب نادرست موضوع کتاب مردود هستند؛ کتاب الملکی هیچ‌گونه ارتباطی با دانش ستاره‌شناسی یا ریاضیات ندارد و اثری مطلقاً طبی است. از سوی دیگر، گزینه (۴) گرچه موضوع کتاب را به درستی «پزشکی» تشخیص داده، اما در بخش دوم دچار زمان‌پریشی (آناکرونیسم) است. «ذخیره خوارزمشاهی» اثر ارزشمند سید اسماعیل جرجانی در سده ششم هجری و به زبان فارسی تألیف شد. اثری که مستقیماً و در فاصله زمانی کوتاه‌تری کتاب الملکی مجوسی اهوازی را تحت‌الشعاع قرار داد و از رونق انداخت، کتاب قانون ابن‌سینا (تألیف سده پنجم) بود، نه ذخیره خوارزمشاهی که خود متأثر از سنت قانون‌نویسی ابن‌سینا به رشته تحریر درآمده است.

نکات تکمیلی: از منظر تاریخ‌نگاری علم و اپیستمولوژی (معرفت‌شناسی) تاریخی، عبور از «الملکی» به «قانون» نمایانگر تکامل پارادایم‌های علمی در تمدن اسلامی است. مجوسی اهوازی در مقدمه کتاب خود، با رویکردی انتقادی، آثار پیشینیان چون بقراط، جالینوس و محمد بن زکریای رازی (به ویژه کتاب الحاوی) را نقد کرده و ادعای ارائه اثری موجزتر و نظام‌مندتر را داشت. با این وجود، ابن‌سینا با تلفیق بی‌نظیر فلسفه ارسطویی و پزشکی جالینوسی، چارچوبی سیستماتیک برای طب بنا نهاد که از جنبه‌های عملی و تجربی صرف فراتر می‌رفت. همین رویکرد فلسفی و جامعیت قانون بود که باعث شد نه تنها در شرق اسلامی، بلکه در دانشگاه‌های قرون وسطای اروپا نیز تا سده‌های متمادی به عنوان متن اصلی تدریس شود و آثار ارزشمندی چون الملکی را به متون درجه دوم تقلیل دهد.

۲. گزینه ۲

موضوع سوال:

این سؤال به تاریخ سیاسی و فرهنگی عصر آل بویه در عراق و بغداد تمرکز دارد و نقش دیوان‌سالاران ایرانی در پیشبرد اهداف فرهنگی و تثبیت قدرت امرای دیلمی را می‌سنجد. ابومحمد حسن بن محمد مهلبی، وزیر نامدار و ادب‌پرور معزالدوله دیلمی (فاتح بغداد) بود که مجالس او در تاریخ فرهنگ و ادب دوره اسلامی ضرب‌المثل و شهره آفاق است.

پاسخ تشریحی:

ابومحمد مهلبی از خاندان مهلبیان بود و در دوران استیلای آل بویه بر بغداد، به مقام وزارت معزالدوله دیلمی (احمد بن بویه) رسید. معزالدوله که بیشتر خوبی نظامی و جنگاورانه داشت، امور دیوانی و اداره قلمرو تحت سلطه بویه‌پیان در عراق را به مهلبی سپرد. مهلبی علاوه بر کاردانی در امور سیاسی و اداری، شخصیتی ادیب، شاعر و حامی بی‌دریغ دانشمندان بود. او با تشکیل مجالس باشکوه ادبی در بغداد، فضایی امن و پررونق برای شعرا، فقها، متکلمان و دانشمندان (همچون ابوالفرج اصفهانی مؤلف کتاب الاغانی، و قاضی تنوخی) فراهم آورد. شهرت اصلی وی در منابع تاریخی، بیش از آنکه به فتوحات یا امور صرفاً مالی بازگردد، مرهون همین مجالس ادبی، تسامح مذهبی و حمایت از اهل فضل است که بغداد عصر بویه‌پی را به یکی از درخشان‌ترین کانون‌های فرهنگی رنسانس اسلامی تبدیل کرد.

بررسی سایر گزینه ها:

گزینه (۱) مردود است، زیرا وزیر نامدار عزالدوله بختیار (پسر معزالدوله)، ابن بقیه بود که در نهایت نیز به دستور عضدالدوله کشته شد؛ ضمن آنکه شهرت مهلبی اساساً در امور فرهنگی بود نه صرفاً حسابداری. گزینه (۳) نادرست است، زیرا رکن‌الدوله دیلمی (برادر معزالدوله و حاکم جبال، ری و اصفهان) وزرای مشهوری چون ابوالفضل ابن عمید داشت که در فرماندهی لشکر نیز مهارت نشان دادند، اما مهلبی هیچ‌گاه وزیر رکن‌الدوله نبود. گزینه (۴) نیز باطل است، چرا که ایجاد تحول شگرف در دیوان رسائل و شیوه مکاتبات در دوره آل‌بویه بیشتر به ابن عمید (ملقب به جاحظ ثانی) منتسب است و وزرای مشهور عضدالدوله، صاحب بن عباد (در دوره ولایت‌عهدی و حکومت محدودتر او) و نصر بن هارون بودند و دوران وزارت مهلبی به عهد معزالدوله اختصاص دارد.

نکات تکمیلی:

از منظر تاریخ‌نگاری فرهنگی و اجتماعی، نقش وزرای ایرانی در حکومت‌های دارای خاستگاه نظامی (نظیر دیلمیان، غزنویان و سلجوقیان) بسیار کلیدی ارزیابی می‌شود. آنان به‌عنوان حلقه وصل میان شمشیرداران حاکم و جامعه شهری-فرهنگی عمل می‌کردند. در رویکرد جامعه‌شناختی تاریخی، بررسی مجالس مهلبی نشان می‌دهد که چگونه یک دیوان‌سالار با ایجاد شبکه‌های حامی‌پروری در میان نخبگان فکری، توانست مشروعیت، ثبات و پذیرش اجتماعی یک حکومت تازه تأسیس و شیعی (آل‌بویه) را در پایتخت خلافت سنی مذهب بغداد تضمین نماید. کتبی چون «نشوار المحاضرة»، تصویر بسیار زنده‌ای از حیات فکری و تبادل آرای آزادانه در این مجالس ارائه می‌دهند که نمایانگر اوج شکوفایی فکری در سده چهارم هجری است.

۳. گزینه (۲)

موضوع سوال:

این سؤال مستقیماً ساختار دیوان‌سالاری و نهادهای اداری در عصر حکومت آل‌بویه را هدف قرار داده است. در نظام اداری بویه‌پیان، عنوان تخصصی «صاحب دیوان» به‌طور خاص و مطلق، به مقام ارشدی اطلاق می‌شد که ریاست دیوان خراج (یا دیوان استیفاء در ادوار بعد) را بر عهده داشت و عالی‌ترین مقام ناظر بر امور مالی، مالیاتی و درآمد و هزینه حکومت به شمار می‌رفت.

پاسخ تشریحی:

با استیلای آل‌بویه بر بغداد و حفظ ظاهری نهاد خلافت عباسی، ساختار دیوانی دستخوش تغییراتی شد تا با ماهیت نظامی و ایلی دیلمیان سازگار گردد. در این دوره، اگرچه مقام «وزیر» همچنان در رأس هرم دیوان‌سالاری قرار داشت، اما پیچیدگی امور مالی و نیاز مبرم به تأمین مواجب سپاهیان (به‌ویژه از طریق گسترش نظام اقطاع)، جایگاه مسئول امور مالی را به شدت ارتقا داد. در اصطلاح‌شناسی اداری این عصر، واژه «دیوان» در معنای مطلق خود اغلب به دیوان خراج یا نهاد مرکزی مالیه انصراف داشت و «صاحب دیوان» شخصی بود که دخل و خرج مملکت، وصول خراج ولایات، تنظیم دفاتر مالیاتی و برآورد هزینه‌های لشکری و کشوری را مدیریت می‌کرد. اهمیت این مقام تا بدان‌جا بود که گاه در قدرت و نفوذ با شخص وزیر رقابت می‌کرد و در صورت بروز بحران‌های مالی، نخستین کسی بود که مورد بازخواست و مصادره اموال قرار می‌گرفت.

بررسی سایر گزینه ها:

گزینه (۱) مردود است؛ امور مربوط به مکاتبات رسمی، صدور احکام و نامه‌نگاری‌های حکومتی بر عهده «دیوان رسائل» (یا دیوان انشاء) بود که در رأس آن «صاحب دیوان الرسائل» یا «رئیس دیوان رسائل» قرار داشت و استفاده از لفظ مطلق «صاحب دیوان» برای وی مرسوم نبود. گزینه (۳) نادرست است؛ «دیوان اعلی» در ادوار مختلف اسلامی معمولاً به نهاد مرکزی تحت امر مستقیم وزیر یا دربار اطلاق می‌شد که بر سایر دیوان‌ها اشراف داشت، اما در متون تاریخی دوره بویه‌پی، صاحب دیوان متصدی خاص بخش مالیه است نه لزوماً کل تشکیلات دیوان اعلی. گزینه (۴) نیز باطل است؛ امور مربوط به تشریفات دربار، تنظیم بار عام و خاص و مدیریت کاخ‌ها بر عهده مقاماتی چون «حاجب» یا «وکیل در» بود و ارتباطی با صاحب دیوان نداشت.

نکات تکمیلی:

از منظر تاریخ‌نگاری اقتصادی و نهادی، تفکیک مقام وزیر از صاحب دیوان در برخی مقاطع عصر آل‌بویه، نشانگر تلاش حکومت برای تخصصی کردن امور و کنترل بیشتر بر منابع محدود مالی در دوران افول اقتصاد کشاورزی عراق است. مورخان مکتب نهادگرایی تأکید دارند که انتقال از سیستم پرداخت نقدی (عطاء) به سیستم واگذاری زمین (اقطاع نظامی) در عصر بویه‌پیان، وظایف دیوان مالیه و شخص صاحب دیوان را از یک خزانه‌دار ساده به یک مدیر کلان اراضی و ارزیاب قدرت نظامی تغییر داد. بحران‌های متوالی

لشکریان (شغب‌ها) که در کتب تاریخی این دوره به وفور گزارش شده، غالباً ریشه در ناکارآمدی صاحب دیوان در تأمین نقدینگی یا توزیع عادلانه اقطاعات داشته است.

۴. گزینه ۴)

موضوع سوال:

این سؤال به یکی از مناصب خاص و تاریک دیوان‌سالاری در تاریخ ایران میانه، به‌ویژه در عصر غزنویان، می‌پردازد. منصب «مستخرج» در ارتباط مستقیم با پدیده «مصادره» اموال دیوانیان و کارگزاران مغضوب قرار داشت و وظیفه اصلی وی بازجویی، شکنجه و گرفتن اقرار از افراد برای یافتن و استخراج ثروت‌های پنهان آنان به نفع خزانه سلطنتی بود.

پاسخ تشریحی:

در نظام سیاسی و اداری غزنویان، مصادره اموال کارگزاران دولتی پس از برکناری، به یکی از منابع مهم و شبه‌مستمر درآمد دولت تبدیل شده بود. هنگامی که یک وزیر یا کارگزار ارشد (مانند حسنک وزیر یا احمد حسن میمنندی در دوره‌هایی از حیاتشان) مورد غضب سلطان قرار می‌گرفت، تمامی اموال او به نفع دیوان مصادره می‌شد. از آنجا که این افراد معمولاً ثروت خود را پنهان می‌کردند، دیوان‌سالاری غزنوی مأمورانی خشن و بی‌رحم را تحت عنوان «مستخرج» (کسی که بیرون می‌کشد/استخراج می‌کند) منصوب می‌کرد. مستخرجان مأموریت داشتند با توسل به انواع تهدیدها، بازجویی‌های طولانی، گرفتن اقرارنامه‌های اجباری (خطّ و قبالة) و اعمال شکنجه‌های بدنی، محل اختفای دفینه‌ها و دارایی‌های نقد و جنس فرد مغضوب را کشف و به خزانه منتقل کنند. تاریخ بیهقی مشحون از گزارش‌های تکان‌دهنده درباره عملکرد مستخرجان در مصادره اموال رجال است.

بررسی سایر گزینه‌ها:

گزینه (۱) مردود است؛ وظیفه نظارت و بازرسی پنهان و آشکار بر امور دیوانی و خزاین، بر عهده صاحب دیوان «اشراف» (مشرف) بود، نه مستخرج. گزینه (۲) نادرست است؛ تعیین، برآورد و محاسبه خراج ولایات از وظایف تخصصی دیوان «استیفاء» و شخص «مستوفی» یا «عامل» به شمار می‌رفت و ارتباطی با ماهیت بازجویانه منصب مستخرج نداشت. گزینه (۳) نیز باطل است؛ اگرچه ریشه لغوی استخراج در ذهن تبادر به معادن می‌کند، اما در اصطلاح‌شناسی دیوانی غزنوی و سلجوقی، مستخرج مقام ناظر بر معادن نبود، بلکه مأمور بازپس‌گیری و بیرون کشیدن اموال پنهان افراد مصادره‌شده بود.

نکات تکمیلی:

از منظر تاریخ‌نگاری اقتصادی و نهادی، رواج نهاد «مصادره» و به تبع آن منصب «مستخرج» در دولت‌های با خاستگاه نظامی (همچون غزنویان)، نشان‌دهنده ناامنی شدید مالکیت خصوصی و ناپایداری طبقه دیوان‌سالار است. کلیفورد ادموند باسورث (C. E. Bosworth) در مطالعات خود نشان می‌دهد که اقتصاد غزنوی، یک اقتصاد غارتی و متکی بر خراج‌های سنگین و غنائیم جنگی هند بود؛ هنگامی که فتوحات متوقف می‌شد، سلاطین برای تأمین هزینه‌های سرسام‌آور لشکر و دربار، تیغ مصادره را بر گردن کارگزاران ثروتمند خود می‌گذاشتند. این رویه، فساد و پنهان‌کاری مالی را در ساختار دیوانی نهادینه می‌کرد و اعتماد متقابل میان نهاد سلطنت و طبقه بوروکرات ایرانی را به شدت می‌کاست.

۵. گزینه ۳)

موضوع سوال:

این سؤال به تاریخ فرقه‌های مذهبی و کشمکش‌های فرقه‌ای در خراسان بزرگ (به‌ویژه نیشابور) در عصر غزنویان می‌پردازد. فرقه کرامیه، که پیروان ابو عبدالله محمد بن کرام بودند، جریانی زاهدگرایانه اما دارای عقاید تجسیم (انسان‌انگاری خداوند) محسوب می‌شدند. گزاره سوم از آن جهت از نظر تاریخی باطل است که ابوبکر کرامی (رئیس وقت فرقه کرامیه در نیشابور) لزوماً مدافع کلیت «مذهب سنت» در برابر اتهاماتی چون «رفض و غلو» (که خاص شیعیان است) نبود؛ بلکه تیغ حملات و تکفیر او عمدتاً متوجه سایر جریان‌های بزرگ اهل سنت، یعنی شافعیان اشعری مذهب و صوفیان بود و آنها را نه به اتهام رفض، بلکه با برچسب‌های کلامی دیگر (نظیر زندقه یا بدعت در صفات خدا) مورد هجوم قرار می‌داد.

پاسخ تشریحی:

علت نادرستی گزاره سوم در چند محور نهفته است. نخست آنکه کرامیان خود در مظان اتهام بدعت از سوی اکثریت اهل سنت (شافعیان و حنفیان) قرار داشتند و نمایندگان انحصاری «مذهب سنت» به شمار نمی‌رفتند که بخواهند هر مخالفی را به نام دفاع از تسنن نابود کنند. دوم آنکه، واژگان «رفض» (رافضی‌گری) و «غلو» در ادبیات فرقه‌شناسی اسلامی منحصرأ برای اشاره به شیعیان تندرو یا اسماعیلیان به کار می‌رفت. این در حالی است که در عصر ریاست ابوبکر محمد بن اسحاق محمشاد (ابوبکر کرامی)، بزرگ‌ترین و خونین‌ترین درگیری‌های کرامیه در نیشابور، درگیری‌های درون‌سنی و علیه اشاعره (نظیر ابن فورک و ابواسحاق اسفراینی) بود. بنابراین، ادعای اینکه وی هر مخالفی را با حرب «رفض و غلو» از میان می‌برد، یک خطای فاحش در شناخت ماهیت منازعات کلامی خراسان در سده‌های چهارم و پنجم هجری است.

بررسی سایر گزینه‌ها:

سایر گزینه‌ها دربردارنده واقعیات اثبات‌شده تاریخی هستند و به همین دلیل برای سؤالی که به دنبال گزاره «نادرست» است، انتخاب نمی‌شوند:

گزینه (۱) یک رویداد قطعی تاریخی است. ابوبکر بن فورک (عالم برجسته اشعری) بر اثر سعایت و فتنه‌انگیزی کرامیان نزد سلطان محمود غزنوی به غزنین احضار شد و در راه بازگشت، با توطئه کرامیان و توسط زهر به قتل رسید. (هرچند بهانه کرامیان در تحریک سلطان، عقاید کلامی ابن فورک بود).

گزینه (۲) کاملاً صحیح است. متون عرفانی همچون «اسرار التوحید» به صراحت گزارش داده‌اند که ابوبکر کرامی، در کنار قاضی صاعد حنفی، نامه‌ای به سلطان محمود نوشتند و ابوسعید ابوالخیر را به دلیل برپایی مجالس سماع و وعظ، به الحاد متهم کرده و خواهان مرگ وی و دیگر صوفیان شدند.

گزینه (۴) نیز گزاره‌ای درست است. در دوره غزنوی، یک اتحاد استراتژیک میان حنفیان (به رهبری خاندان قاضی صاعد) و کرامیان علیه رقیب مشترکشان، یعنی شافعیان اشعری مذهب شکل گرفت. سلطان محمود نیز که حنفی‌مذهب بود، در ابتدا از این ائتلاف برای سرکوب مخالفان و تحکیم قدرت خود بهره می‌برد و قاضی صاعد با حمایت نهاد قدرت، مخالفان را از صحنه حذف می‌کرد.

نکات تکمیلی:

از منظر تاریخ‌نگاری اجتماعی و مکتب بررسی ساختار نخبگان (نظیر پژوهش‌های ریچارد بولیت در کتاب /شرف نیشابور)، منازعات فرقه‌ای در خراسان عصر غزنوی و سلجوقی صرفاً ریشه در اختلافات الهیاتی نداشت؛ بلکه بازتابی از رقابت‌های شدید برای کسب مناصب دیوانی، کنترل اوقاف، و تسلط بر شبکه‌های اقتصادی شهر بود. فرقه کرامیه با تکیه بر توده‌های عوام و شعارهای زاهدانه، پایگاه اجتماعی قدرتمندی در نیشابور ساخته بود که سلاطین غزنوی (محمود و سبکتگین) در ابتدا برای مشروعیت‌بخشی به فتوحات هند از آن بهره بردند. اما با تغییر موازنه قدرت و رشد نفوذ دیوان‌سالاران شافعی‌مذهب، ستاره اقبال کرامیان در اواخر عهد مسعود غزنوی رو به افول نهاد و به تدریج از صحنه تاریخ اجتماعی ایران حذف شدند.

گزینه (۴)

۶.

موضوع سوال: این سؤال ساختار تشکیلات قضایی، سیاست مذهبی و نحوه مدیریت تفاوت‌های فقهی در عصر امپراتوری سلجوقی را ارزیابی می‌کند. در این دوران، بغداد به عنوان پایتخت خلافت عباسی و یکی از مهم‌ترین مراکز ثقل سیاسی و مذهبی جهان اسلام، بافتی به شدت متکثر از نظر حضور پیروان مذاهب چهارگانه اهل سنت داشت. سیاست قضایی در این شهر بر پایه به رسمیت شناختن استقلال نسبی حقوقی این مذاهب استوار بود و هر مذهب از قاضی‌القضات (یا قاضی ارشد) ویژه خود برای رسیدگی به امور حقوقی پیروانش بهره می‌برد.

پاسخ تشریحی: سلاطین سلجوقی که خود غالباً حنفی‌مذهب بودند و وزرای مقتدر آنان (نظیر خواجه نظام‌الملک طوسی) که عموماً به مذهب شافعی گرایش داشتند، در مدیریت شهر بغداد با پیچیدگی‌های عظیمی مواجه بودند. بغداد پایگاه سنتی و قدرتمند حنابله به شمار می‌رفت و تنش‌های فرقه‌ای (عصبیت مذهبی) میان حنبلیان، شافعیان و حنفیان بارها به آشوب‌های خونین در محلات این شهر منجر می‌شد. دستگاه حاکمیت (شامل دربار سلجوقی و نهاد خلافت عباسی) برای کنترل این بحران‌ها و تأمین عدالت شرعی، ناگزیر از اتخاذ یک سیاست قضایی تکثرگرا در این کلان‌شهر بود. بر این اساس، در بغداد برای هر یک از مذاهب اربعه اهل سنت (حنفی، شافعی، حنبلی و مالکی) قاضی یا قاضی‌القضات مستقلی تعیین می‌شد تا دعاوی احوال شخصیه و امور فقهی

مردم بر مبنای فقه مذهب متبوع خودشان حل‌وفصل گردد و بهانه‌ای برای درگیری‌های فرقه‌ای ناشی از تحمیل احکام یک مذهب بر مذهب دیگر باقی نماند.

بررسی سایر گزینه‌ها: گزینه (۱) از اساس باطل است. اصفهان، پایتخت باشکوه سلجوقیان، صحنه رقابت و درگیری‌های ویرانگر میان حنفیان (به رهبری خاندان آل‌صاعد) و شافعیان (به رهبری خاندان آل‌خجند) بود. حکومت مرکزی در اصفهان هرگز دو قاضی‌القضات موازی و هم‌تراز منصوب نمی‌کرد؛ بلکه منصب قضاوت و ریاست شهر عموماً در دست یکی از این دو خاندان رقیب متمرکز می‌شد و بسته به قدرت وزیر یا تمایل سلطان، یک جناح بر مقدرات قضایی شهر مسلط می‌گشت. گزینه (۲) نیز نادرست است. انتصاب قاضی‌القضات در ولایات بزرگی چون آذربایجان، بیش از آنکه دموکراتیک و تابع «اکثریت مذهبی» منطقه باشد، تابعی از ملاحظات سیاسی حکومت مرکزی، نفوذ وزرا در دیوان اعلی و گرایش‌های مذهبی حکام محلی بود. گزینه (۳) یک خطای نهادی را مطرح می‌کند. در نظام قضایی سلجوقیان، سلسله‌مراتب قضایی به شکل مدرن و متمرکز وجود نداشت که تمامی قضات ولایات غیر کلیدی مستقیماً زیر نظر قاضی‌القضات مرکز (پایتخت) باشند. بسیاری از شهرها و ولایات قاضی‌القضات یا قاضی ارشد مستقل خود را داشتند که مستقیماً توسط سلطان، وزیر یا حاکم محلی صاحب‌اقطاع تعیین می‌شد.

نکات تکمیلی: از منظر تاریخ‌نگاری حقوقی و نهادی (به‌ویژه بر اساس تحلیل‌های آن ک. س. لمبتون)، عصر سلجوقی نقطه عطفی در تفکیک دوگانه «شرع» و «عرف» است. سلاطین ترک‌تبار سلجوقی برای رسیدگی به جرایم سیاسی، نظامی و تعدیات کارگزاران، نهاد «دیوان مظالم» را که مبتنی بر قدرت و سیاست عرفی (یارغو) بود گسترش دادند و در مقابل، محاکم شرع را به علما و قضات مذاهب واگذار کردند. تکرر قضایی در شهری مانند بغداد، نشانگر عمل‌گرایی (پراگماتیسم) سیاسی سلجوقیان در برخورد با نهاد دین است؛ آن‌ها دریافتند که یکسان‌سازی فقهی در قلمرویی پهناور و متکثر، نه تنها ممکن نیست، بلکه پایه‌های مشروعیت و ثبات امپراتوری را به خطر می‌اندازد.

گزینه (۴) .۷

موضوع سوال:

این سؤال به یکی از مباحث تخصصی در تاریخ اقتصادی و نظام مالیاتی عصر سلجوقی، یعنی پدیده مالیات‌های غیرشرعی (عوارض دیوانی و محلی) می‌پردازد. «خفارت» (یا حق‌الخفاره) در اصطلاح‌شناسی مالی این دوره، به باجی اطلاق می‌شد که قبایل بادیه‌نشین، امرای محلی و گاه مأموران دولتی به بهانه تأمین امنیت و بدرقه کاروان‌ها، به‌ویژه از کاروان‌های حجاج در مسیرهای منتهی به مکه و مدینه، دریافت می‌کردند.

پاسخ تشریحی:

واژه «خفارت» در ریشه لغوی خود از «خَفَرَ» به معنای پناه دادن، نهبانی و حفظ کردن امنیت مسیر گرفته شده است. در دوران حکومت سلجوقیان، با وجود قدرت‌گیری نسبی دولت مرکزی، امنیت راه‌های طولانی و بیابانی (به‌ویژه در مسیرهای ترانزیتی عراق و حجاز) غالباً در دست قبایل بدوی عرب یا کرد بود. این قبایل در ازای عدم تعرض به کاروان‌های تجاری و زیارتی، و همچنین برای محافظت از آن‌ها در برابر سایر راهزنان، مبلغی را به عنوان «حق‌الخفاره» مطالبه می‌کردند. اخذ این مالیات در ایام حج که کاروان‌های بزرگ (حاجیان) با اموال فراوان از مسیرها عبور می‌کردند، به اوج خود می‌رسید و به یک رویه شبه‌رسمی اما به شدت آزاردهنده تبدیل شده بود. گاه سلاطین مقتدری چون ملک‌شاه سلجوقی تلاش می‌کردند با پرداخت مبالغی از خزانه مرکزی به رؤسای قبایل بادیه‌نشین، حجاج را از پرداخت خفارت معاف کنند تا کسب مشروعیت مذهبی نمایند.

بررسی سایر گزینه‌ها:

گزینه (۱) نادرست است؛ عوارض و مالیات‌هایی که به‌طور غیرشرعی از اهالی محلات و شهرها برای تأمین امنیت یا هزینه‌های شحنه اخذ می‌شد، معمولاً تحت عناوین دیگری چون «احداث»، «طرح» یا «مصادرات» شناخته می‌شدند. گزینه (۲) کاملاً باطل است؛ مالیات وضع‌شده بر ضیاع، املاک و محصولات زراعی همان مالیات شرعی و شناخته‌شده «خراج» (بر زمین) و «عشر» (بر محصول) بود که سازوکار مشخص خود را در دیوان استیفاء داشت. گزینه (۳) نیز مردود است؛ مالیات غیرشرعی بر تجارت، عبور کالا و خرید و فروش در بازارها اصطلاحاً «مَکَس» (جمع آن: مکوس) یا «باج» نامیده می‌شد، نه خفارت. خفارت صراحتاً ناظر بر مسیر و حق بدرقه/امنیت کاروان‌ها بود.

نکات تکمیلی:

از منظر تاریخ‌نگاری اقتصادی و تحلیل نهادهای قدرت در قرون میانه اسلامی، رواج و استمرار عوارضی نظیر خفارت نشان‌دهنده محدودیت‌های اقتدار دولت متمرکز است. در واقع، حق‌الخفاره نوعی «اقتصاد امنیت» را نمایندگی می‌کرد؛ پدیده‌ای که در فقدان یک نیروی پلیس راهدار مستمر و قدرتمند دولتی، به بازیگران محلی و غیررسمی (نظیر قبایل) اجازه می‌داد تا با انحصار خشونت در یک منطقه خاص، از آن درآمدزایی کنند. الغای این قبیل مالیات‌ها (که در متون تاریخی با افتخار از آن به عنوان «اسقاط مکوس و خفارت» یاد شده) یکی از ابزارهای اصلی پادشاهان برای نشان دادن دین‌داری، اجرای عدالت شرعی و جلب حمایت طبقات مذهبی و تجار بود.

۸. گزینه ۱)

موضوع سوال:

این سؤال به یکی از مهم‌ترین فتوحات سلطان آلپ ارسلان سلجوقی در منطقه قفقاز و ارمنستان، یعنی فتح شهر استراتژیک «آنی» در سال ۴۵۶ هجری (۱۰۶۴ میلادی) می‌پردازد. دلیل نادرستی گزاره نخست آن است که سقوط پادشاهی باگراتونی (باگراتیان ارمنستان) در شهر آنی، پیش از حمله آلپ ارسلان و توسط امپراتوری بیزانس (روم شرقی) رقم خورده بود و سلجوقیان در زمان فتح این شهر، با پادگان‌های نظامی بیزانس می‌جنگیدند، نه با دودمان باگراتی.

پاسخ تشریحی:

خاندان باگراتونی (باگراتی‌ها) از سده نهم میلادی بر ارمنستان فرمان می‌راندند و شهر آنی را به پایتختی پررونق تبدیل کرده بودند. با این حال، در حدود سال ۱۰۴۵ میلادی (دهه‌ها پیش از لشکرکشی اصلی آلپ ارسلان)، امپراتوری بیزانس با سوءاستفاده از اختلافات داخلی ارمنیان، شهر آنی را ضمیمه خاک خود کرد و به حیات پادشاهی باگراتونی در این منطقه پایان داد. بنابراین، هنگامی که آلپ ارسلان در جریان لشکرکشی‌های خود برای تثبیت مرزهای شمال غربی امپراتوری سلجوقی در سال ۱۰۶۴ میلادی به آنی یورش برد، این شهر تحت حاکمیت و کنترل مستقیم فرمانداران امپراتوری بیزانس قرار داشت. انتساب «سقوط خاندان باگراتی» به پیامدهای لشکرکشی آلپ ارسلان، یک زمان‌پریشی (آناکرونیسم) و خطای آشکار در تاریخ‌نگاری قفقاز محسوب می‌شود و به همین دلیل این گزاره، پاسخ صحیح سؤال تلقی می‌گردد.

بررسی سایر گزینه‌ها:

سایر گزینه‌ها دربردارنده واقعیات اثبات‌شده تاریخی هستند و به دلیل صحت گزاره، مردود تلقی می‌شوند:

گزینه (۲) کاملاً صحیح است. شهر آنی در اوج شکوفایی خود به دلیل تعدد بی‌نظیر نیایشگاه‌های مسیحی به «شهر هزار و یک کلیسا» شهرت داشت و قرار گرفتن آن در مسیر تجاری شرق و غرب، ثروت هنگفتی را در آن متمرکز کرده بود که با فتح شهر، این غنایم عظیم نصیب سپاه سلجوقی گردید.

گزینه (۳) روایتی مستند است. مورخانی چون ابن‌اثیر گزارش داده‌اند که پس از سقوط شهر، بخش‌هایی از کلیساهای بزرگ آن (از جمله کلیسای جامع کاتولیکوس) به نشانه پیروزی جهان اسلام بر کفر، به مسجد تبدیل شد و مؤذن بر فراز آن اذان گفت تا تسلط سیاسی و ایدئولوژیک سلجوقیان تثبیت گردد.

گزینه (۴) نیز گزاره‌ای درست است. پس از الحاق آنی به امپراتوری بیزانس (در ۱۰۴۵ م)، این شهر مستحکم با برج و باروهای نفوذناپذیر خود، عملاً به مهم‌ترین دژ دفاعی و سنگرگاه امپراتوری روم شرقی در قفقاز در برابر هجوم ترکمانان و لشکریان اسلامی بدل شده بود.

نکات تکمیلی:

از منظر تاریخ‌نگاری نظامی و ژئوپلیتیک، فتح شهر آنی در سال ۱۰۶۴ میلادی یک نقطه عطف بسیار حیاتی پیش از نبرد سرنوشت‌ساز ملازگرد (۱۰۷۱ م) ارزیابی می‌شود. امپراتوری بیزانس با از بین بردن پادشاهی‌های حائل ارمنی (مانند باگراتی‌ها)، عملاً خطای استراتژیک بزرگی مرتکب شد و خود را در تماس مستقیم و بدون سپر با امواج کوبنده سلجوقیان قرار داد. سقوط دژ مستحکم آنی به دست آلپ ارسلان، خطوط دفاعی بیزانس در قفقاز را در هم شکست و دروازه‌های آناتولی را برای مهاجرت گسترده ایلات ترکمان و ترک‌سازی و اسلامی‌سازی آسیای صغیر در دهه‌های بعد کاملاً گشود.

درس نامه جامع و تفصیلی تاریخ ایران از قاجار تا انقلاب اسلامی

فصل اول: تأسیس سلسله قاجار، ساختارهای اداری، مالی و جنگ‌های ایران و روس

قاجاریان از ایل‌های ترک‌تبار استرآباد بودند که از دو تیره اصلی قوانلو (یوخاری‌باش) و دولو (اشاقه‌باش) تشکیل می‌شدند. آقامحمدخان قاجار پس از تثبیت قدرت و تاج‌گذاری در تهران، در سال ۱۱۹۷ ق / ۱۷۸۳ م با پیمان تحت‌الحمایگی «گنورگیوسک» میان آراکلی‌خان (هراکلیوس دوم) گرجی و امپراتوری روسیه مواجه شد که به موجب آن حاکم گرجستان خراج‌گزار روسیه شد. این رخداد آتش لشکرکشی آقامحمدخان به تفلیس را برافروخت. وی در حمله دوم خود به قفقاز اهدافی چون سرکوب خوانین طالش، رویارویی با توسعه‌طلبی ارتش تزار و تسخیر قلعه شوشی به منظور مطیع ساختن ابراهیم‌خلیل‌خان جوانشیر را پی گرفت.

با جلوس فتحعلی‌شاه قاجار، ساختار اداری ایران وارد مرحله‌ای تازه شد؛ در سال ۱۲۳۷ ق / ۱۸۲۱ م نخستین وزارتخانه رسمی ایران تحت عنوان «وزارت امور خارجه» تأسیس شد و میرزا ابوالحسن‌خان شیرازی (ایلچی) به عنوان نخستین وزیر آن منصوب گردید. در عرصه مسکوکات، علاوه بر واحدهای خردتر نظیر قراپول (پول سیاه مسی) و شاهی سفید (نقره)، سکه طلای مجللی موسوم به «کشورستان» در این دوره ضرب شد.

بحران جانشینی در عهد فتحعلی‌شاه معلول تقابل دو اصل ارشدیت سن و خلوص نسب ایلی بود. محمدعلی‌میرزا دولتشاه (فرزند ارشد شاه از مادری گرجی‌تبار و حاکم مقتدر غرب کشور در کرمانشاه و لرستان) به دلیل کاریزمای نظامی، فتوحات مرزی در برابر عثمانی و استقلال عمل، جدی‌ترین و خطرناک‌ترین رقیب موقعیت ولیعهدی عباس‌میرزا (فرزند شاه از مادری با اصالت قوانلو-دولو) به شمار می‌رفت؛ تهدیدی که تا زمان مرگ ناگهانی دولتشاه در ۱۲۳۷ ق بر سر دارالسلطنه تبریز سایه افکنده بود.

در روابط خارجی، دربار قاجار برای نجات قفقاز به دیپلماسی اروپایی روی آورد:

- **معاهده فین‌کن‌اشتاین (مه ۱۸۰۷ م / ۱۲۲۲ ق):** میان ناپلئون بناپارت و میرزا محمدرضا قزوینی در پروس شرقی به امضا رسید. ایران متعهد به اخراج عموم اتباع انگلیسی، بستن مرزها بر عمال لندن و تحریک افغان‌های قندهار و کابل علیه انگلستان شد و فرانسه تخلیه قفقاز از قوای روس را تعهد کرد. در مفاد این عهدنامه هیچ نامی از ائتلاف با قبایل بلوچستان برده نشده بود. این پیمان با امضای صلح تیلست میان ناپلئون و تزار الکساندر اول عملاً نقض گردید.
- **هیئت نظامی ژنرال گاردان (دسامبر ۱۸۰۷ م):** مأموریت اصلی گاردان نه عقد معاهده جدید سیاسی و نظامی، بلکه اجرای مفاد معاهده فین‌کن‌اشتاین، نقشه‌برداری از راه‌های حمله به هند، تشدید دشمنی ایران علیه روسیه و تلاش برای ائتلاف سه‌گانه ایران، فرانسه و عثمانی بود.
- **هیئت سر هارفورد جونز (انگلستان):** به دنبال خروج فرانسوی‌ها، جونز با پیشنهادهای مالی و نظامی وارد دربار تهران شد و خواستار قطع روابط با فرانسه گردید؛ در حالی که تلاش‌های نظامی انگلیس در خلیج فارس به منظور تحکیم پایگاه‌های دریایی متمرکز بود.
- **عهدنامه بخارست (۱۸۱۲ م):** میان روسیه و عثمانی بسته شد که با فراغت روسیه از جبهه عثمانی، ارتش تزار هجوم خود را بر جبهه قفقاز و سپاه عباس‌میرزا متمرکز کرد و زمینه‌ساز شکست اصلاندوز و انعقاد عهدنامه گلستان (۱۸۱۳ م) شد.

در حوزه نوسازی فکری و فنی، عباس‌میرزا در سال ۱۲۳۰ ق / ۱۸۱۵ م دومین گروه دانشجویان را به سرپرستی کلنل داری راهی انگلستان کرد. در میان این محصلان، میرزا رضا مهندس (مهندس‌باشی) علاوه بر ترجمه آثاری چون تاریخ پطر کبیر، شارل دوازدهم و ناپلئون، بعدها نقشه ساختمان دارالفنون را در عهد امیرکبیر طراحی نمود. میرزا صالح شیرازی در علوم طبیعی و زبان تحصیل کرد و بانی کاغذ اخبار شد، حاجی بابا افشار به طبابت پرداخت و استاد محمدعلی چخماق‌ساز فنون اسلحه را فراگرفت.

فصل دوم: دوران محمدشاه و صدارت حاجی‌میرزا آقاسی؛ هیئت‌های باستان‌شناسی و مناقشات فکری

با درگذشت فتحعلی‌شاه (۱۲۵۰ ق)، علی‌شاه ظل‌السلطان (حکمران تهران) با القاب علی‌شاه و عادل‌شاه به مدت نود روز دعوی سلطنت کرد اما توسط قوای مشترک نایب‌السلطنه و قائم‌مقام فراهانی مهار شد. در دوران صدارت قائم‌مقام و سپس حاجی‌میرزا آقاسی، سیاست استخراج اراضی و خرید روستاها برای خالصه دولتی شتاب گرفت.

در مناسبات خارجی سال‌های ۱۸۳۹-۱۸۴۰ م (۱۲۵۵ ق)، هیئت دیپلماتیک فرانسوی به ریاست کنت دو سرسی وارد ایران شد. در این هیئت، اوژن فلاندن (نقاش و باستان‌شناس) و پاسکال کوست (معمار) مأموریت شناسایی، طراحی و نقشه‌برداری دقیق از بناهای باستانی ایران (تخت جمشید، بیستون و پاسارگاد) را بر عهده داشتند که حاصل آن اثر نفیس «سفر به ایران» (Voyage en Perse) گردید.

در حوزه عقیدتی و فکری، مکتب شیخیه به رهبری شیخ احمد احسائی و سید کاظم رشتی بسط یافت. پس از مرگ رشتی، حاج محمدکریم خان کرمانی دکترین «رکن رابع» (وجود شیعه کامل یا ناطق واحد به عنوان واسطه فیض امام غایب) را در تقابل با نهاد فقهاتی و مرجعیت اعلم فقیهان اصولی پی‌ریزی کرد. هم‌زمان، انشعاب بابیه توسط سید علی محمد شیرازی با ادعای بابیت آغاز گردید که با سرکوب در عهد ناصری مواجه شد.

فصل سوم: عصر ناصری، اصلاحات امیرکبیر و سپهسالار، امتیازات و اقتصاد زراعی

میرزا تقی‌خان امیرکبیر در دوره صدارت (۱۲۶۴-۱۲۶۸ ق) پروژه‌ای بنیادین برای متمرکزسازی حکومت آغاز کرد:

- **تأسیس تذکره عبور و مرور (پاسپورت):** با تأسیس تذکره‌خانه در وزارت امور خارجه، تردد اتباع ایرانی و خارجی ضابطه‌مند گردید و حربه تحت‌الحمایگی غیرقانونی اتباع ایران توسط سفارتخانه‌های روس و انگلیس ابطال شد.
- **قانون خواهی:** عبارت مشهور «خیال قنسطیتوسیون داشتیم» بیانگر اراده او برای مهار استبداد شاهی از طریق دیوان‌سالاری منظم و حکومت قانون بود.
- **حمایت از صنایع:** تأسیس نهاد «مجمع‌الصنایع» با هدف احیای هنرها و صنایع بومی و رقابت با کالاهای وارداتی غرب. در دوره صدارت میرزا آقاخان نوری، بحران هرات به جنگ ایران و انگلیس (۱۸۵۶-۱۸۵۷ م) و اشغال بوشهر انجامید. در جریان مذاکرات پاریس، فرخ‌خان امین‌الدوله غفاری با نمایندگان انگلیس (لرد کاولی)، فرانسه، عثمانی و روسیه گفتگو کرد که مشروح روزشمار این مذاکرات در کتاب «مخزن الوقایع» (تحریر میرزااحسین خان سرابی) ثبت شده است. فرخ‌خان همچنین در ۱۸۵۷ م در استانبول معاهده تجاری با کارول اسپنس (وزیرمختار آمریکا) بست که انگلستان با تمام توان مانع از تثبیت این معاهده و ورود نیروی سوم به خلیج فارس شد. در نهایت، «معاهده پاریس» (۱۲۷۳ ق) با سلب حاکمیت ایران از هرات و اعطای حق حکمیت به بریتانیا امضا گردید.
- **اصلاحات اداری و قضایی در عصر میرزا حسین‌خان سپهسالار به اوج رسید:**
- **تحول وزارت عدلیه:** سپهسالار در ۱۲۸۷ ق با تدوین «قانون‌نامه وزارت عدلیه اعظم» و تفکیک مجالس تحقیق، تنظیمات و اجرا و نصب صندوق عدالت، تشکیلات قضایی را به سبک نوین و با هدف کاستن از اختیارات محاکم شرع و حکام عرف سامان بخشید.
- **تشکیلات وزارت خارجه:** به پنج شعبه تخصصی تفکیک شد: اداره انگلیس، اداره روسیه، اداره عثمانی، اداره دول غیرهمجوار (سایر دول اروپایی) و اداره انطباعات و دارالترجمه؛ اداره‌ای تحت عنوان تجمیعی «دول همجوار» در این ساختار وجود نداشت.

نام امتیاز یا پدیده اقتصادی	تاریخ	طرف قرارداد و ویژگی‌های ساختاری	پیامدهای سیاسی، اجتماعی و نظری
امتیاز رویتر	۱۲۸۹ ق / ۱۸۷۲ م	بارون جولیس رویتر (انگلستان)؛ واگذاری انحصار راه‌آهن، معادن، جنگل‌ها، بانک و قنوات.	لرد کرزن آن را «شبیخون بین‌المللی» و شگفت‌انگیزترین واگذاری منابع یک ملت خواند؛ در پی ائتلاف علما (ملاعلی کنی)، انیس‌الدوله و تحریک سفارت روسیه لغو گردید.
امتیاز رژی (تنباکو)	۱۳۰۷ ق / ۱۸۹۰ م	جرالد تالبوت؛ واگذاری انحصار توتون و تنباکوی ایران در داخل و خارج.	فتوای میرزای شیرازی مبنی بر تحریم استعمال توتون و قیام مدنی سراسری و لغو امتیاز.
دگرگونی کشاورزی	نیمه دوم سده ۱۳ ق	جایگزینی محصولات تجاری سودآور (تریاک، پنبه و توتون) به جای محصولات معیشتی (گندم و جو).	کاهش تولید گندم، بروز فحطی‌های ادواری و کنابت دایره‌المعارف کشاورزی «مفاتیح‌الارزاق» توسط محمدیوسف نوری.

نام امتیاز یا پدیدۀ اقتصادی	تاریخ	طرف قرارداد و ویژگی‌های ساختاری	پیامدهای سیاسی، اجتماعی و نظری
ساختار روستاها	عصر قاجار	مدیریت اراضی از طریق کدخد، پاکار، مباشر و پدیده «اریاب غائب» (غیبت مالکان بزرگ در ده).	پرداخت عوارض تحمیلی نظیر «سیورسات» (تأمین آذوقه و مخارج شاه و اردو در هنگام عبور از روستا).

در اندیشه سیاسی این دوره، میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله با نگارش رساله «یک کلمه» (۱۲۸۷ ق) اصول ۲۱ گانه اعلامیه حقوق بشر و قانون اساسی فرانسه را با آیات قرآن و احادیث اسلامی تطبیق داد و حاکمیت قانون را یگانه داروی انحطاط دانست. در تقابل با آن، میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله در لندن روزنامه «قانون» را منتشر می‌کرد و رساله «کتابچه غیبی» را در ترویج اصلاح ساختار اداری نگاشت.

فصل چهارم: انقلاب مشروطیت؛ نهادها، رسائل، صف‌بندی‌های حزبی و نشریات

جرقه مهاجرت صغری و کبری به تشکیل مجلس عالی دربار در مدرسه نظام انجامید که یحیی دولت‌آبادی در کتاب «حیات یحیی» از آن با عنوان «مجلس آزاد ملی» یاد کرده است. نخستین مجلس شورای ملی نظام‌نامه صنفی-طبقاتی داشت (شاهزادگان، علما، اعیان، تجار، زمین‌داران با ملک دست‌کم هزار تومان، و اصناف با دکان مشخص؛ روستاییان بی‌زمین فاقد حق رای بودند). مهم‌ترین وقایع و نهادهای مشروطه:

- **اقدامات مجلس اول:** لغو رسمی نظام تیول‌داری، تأسیس بلدیۀ تهران و تصویب متمم قانون اساسی با پافشاری نمایندگان آذربایجان.
 - **کودتای لیاخوف و استبداد صغیر (۱۲۸۷ ش / ۱۹۰۸ م):** به توپ بستن مجلس، شهادت مدیران مطبوعات چون میرزا جهانگیرخان صور اسرافیل و سلطان‌العلمای خراسانی (مدیر روزنامه روح‌القدس)، در حالی که سید حسن کاشانی جان سالم به در برد.
 - **انجمن سعادت ایرانیان استانبول:** به عنوان هاب ارتباطی و دیپلماتیک، تلگراف‌های مقاومت تبریز (ستارخان و باقرخان) را به مراجع نجف (آخوند خراسانی، مازندرانی، تهرانی) رساند و بیانیه‌های استبداد را برای خبرگزاری‌های رویترز و تایمز فرستاد و نهضت را بین‌المللی کرد.
 - **رسائل مشروطه:** میرزای نائینی کتاب «تنبيه الامه و تنزيه المله» را نگاشت که ساختار مفهومی آن در نقد استبداد سیاسی و دینی مستقیماً از کتاب «طبائع الاستبداد» سید عبدالرحمن کواکبی وام گرفته شده بود. رساله «الالان» اثر شیخ حسین اهری در حمایت از مشروطه، رساله فقهی شیخ فضل‌الله نوری در تحریم مشروطه و رد قانون‌گذاری بشری و مواضع ثقة‌الاسلام تبریزی در تبریز جریان‌ساز بودند.
 - **احزاب مجلس دوم:** حزب دموکرات (خواهان تفکیک قوای سیاسی و روحانی، هشت ساعت کار روزانه و اصلاحات ارضی) و حزب اعتدالیون (مدافع مذهب، سنت و مخالف تندروی‌ها و آنارشیزم). در مجلس دوم، وکیل‌الرعیای همدانی برای نخستین بار اعطای حق رای به زنان را در صحن علنی مطرح کرد.
 - **مطبوعات:** روزنامه «ایران نو» پیشگام مباحث حقوق زنان بود. مقالاتی چون «شاه در چه حال است؟» در روزنامه مساوات انتشار یافت. «عصر جدید» و «مرد آزاد» صدای گرایش‌های دیگر شدند.
- در جریان اولتیماتوم ۱۹۱۱ روسیه جهت اخراج مورگان شوستر آمریکایی، دهها تن از زنان مسلح تهرانی با ورود به مجلس تهدید کردند هر نماینده‌ای تسلیم اولتیماتوم شود کشته خواهد شد. کتاب «اختناق ایران» مستند نگاشته‌شده توسط خود مورگان شوستر در شرح این رخداد است.

فصل پنجم: دوران فترت، بحران جنگ جهانی اول و صعود رضاشاه

در جنگ جهانی اول، ایران بی‌طرفی اعلام کرد اما از شمال، غرب و جنوب مورد تاخت‌وتاز ارتش‌های روس، عثمانی و انگلیس قرار گرفت. این دوره مقارن با قحطی هولناک ۱۲۹۶-۱۲۹۸ ش (سال دمپختک) و خیزش‌های منطقه‌ای گردید:

نهضت جنگل: میرزا کوچک‌خان جنگلی در گیلان حکومت جمهوری اعلام کرد؛ در توافق اولیه با نمایندگان شوروی شرط شده بود که از مصادره اموال خصوصی و نفی مالکیت خودداری شود و روس‌ها پس از پیروزی مداخله نکنند، اما حضور قوای بلشویک و انشعابات چون احسان‌الله‌خان مسیر را منحرف کرد.

- **قرارداد ۱۹۱۹ (وثوق‌الدوله):** تحت فشار لرد کرزن بسته شد که سازمان مالی و ارتش ایران را در اختیار مستشاران انگلیسی قرار می‌داد (مناصب تا رتبه سرگردی/سرهنگی به ایرانیان و درجات بالاتر به افسران بریتانیا تفویض می‌شد).
- **قرارداد فوریه ۱۹۲۱ ایران و شوروی:** تزاریسم لغو شد، کلیه دیون ایران به روسیه بخشیده شد، معاهدات استعماری گذشته باطل گردید و انگلستان با حیرت به این سند نگریست.
- کودتای ۳ اسفند ۱۲۹۹ با همراهی رضاخان سردار سپه و سید ضیاءالدین طباطبایی رخ داد. نخبگانی چون علی‌اکبر داور با طرح اندیشه «استبداد منور» راه را برای اصلاحات متمرکز از بالا هموار ساختند. رضاشاه در ۱۳۰۴ ش با خلع قاجاریه پادشاه شد:
- **اصلاحات قضایی و اوزان:** تصویب قانون اوزان و مقیاس‌های متری در سال ۱۳۰۴ ش (مجلس پنجم) و نوسازی دادگستری با الگوبرداری از کدهای حقوقی فرانسه، سوئیس و ایتالیا توسط داور.
- **توسعه صنعتی و انحصار تجارت:** برقراری قانون انحصار تجارت خارجی در ۱۳۱۰ ش برای مهار بحران ارزی برآمده از رکود بزرگ جهانی و برقراری تعرفه‌های حمایتی سنگین بر کالاهای داخلی.
- **سیاست عشایری:** تخت‌قاچو کردن ایلات، سرکوب ایل بویراحمدی و قشقایی و ایجاد تفرقه میان خوانین هفت‌لنگ و چهارلنگ بختیاری و حذف فیزیکی رؤسای ایلی.
- **مطبوعات و روشنفکری برلین:** کمیته ملیون ایرانی در برلین مجله «کاوه» (سید حسن تقی‌زاده) و مجله «ایرانشهر» (حسین کاظم‌زاده ایرانشهر، واضع تئوری رمانتیک «ایران جوان و آزاد») را منتشر ساختند.
- **گروه پنجاه و سه نفر:** نخستین تشکل مارکسیستی به رهبری تقی ارانی که بیشتر اعضای آن را روشنفکران متوسط شهری، پزشکان، استادان و متولدان غیرآذری تشکیل می‌دادند.

فصل ششم: عصر پهلوی دوم؛ نفت، جنبش‌های چریکی و تحولات ساختاری منتهی به انقلاب

با اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ و استعفای رضاشاه، محمدرضاشاه به تخت نشست. در مجلس چهاردهم، دکتر محمد مصدق با پیشنهاد قانونی تاریخی، هرگونه مذاکره و واگذاری امتیاز نفت به دولت‌های خارجی (به‌ویژه امتیاز نفت شمال به روس‌ها) را بدون تصویب مجلس ممنوع کرد. مصدق در روابط بین‌الملل دکترین «موازنه منفی» را تئوریزه کرد؛ رویکردی که بر خلاف «موازنه مثبت» (اعطای امتیاز به انگلیس در برابر روس)، ندادن هیچ امتیازی به بیگانگان را اصل می‌دانست.

رویداد / پیمان	سال شمسی	شخصیت‌ها و دولت‌های درگیر	ویژگی‌های کلیدی، پیامدها و واکنش‌ها
ملی شدن صنعت نفت	۱۳۲۹ ش	دکتر مصدق، آیت‌الله کاشانی، حسین مکی.	خلع ید از شرکت نفت انگلیس و ایران؛ ابراهیم صفایی در رویکردی محافظه‌کارانه کتاب «اشتباه بزرگ» را در تخطئه این نهضت نگاشت.
قیام ۳۰ تیر	۱۳۳۱ ش	استعفای مصدق بر سر وزارت جنگ، انتصاب قوام، خیزش مردمی.	بازگشت مصدق با اختیارات کامل، اختصاص املاک سلطنتی به دولت و بودجه دربار به بهداشت.
کودتای ۲۸ مرداد	۱۳۳۲ ش	عملیات «آژاکس» (سیا) و عملیات «بوت/چکمه» (ام‌آی ۶ بریتانیا).	سرنگونی مصدق، بازگشت شاه و شکل‌گیری نهضت مقاومت ملی به رهبری آیت‌الله سید رضا زنجانی.

رویداد / پیمان	سال شمسی	شخصیت‌ها و دولت‌های درگیر	ویژگی‌های کلیدی، پیامدها و واکنش‌ها
قرارداد کنسرسیوم	۱۳۳۳ ش	امینی - پیچ؛ شرکت‌های آمریکایی، انگلیسی، هلندی و فرانسوی.	حاکمیت ۴۰ ساله با فرمول ۵۰-۵۰، معافیت شرکت‌های عامل از مالیات و مالکیت نفت در سرچاه برای خریداران.
لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی	۱۳۴۱ ش	کابینه اسدالله علم؛ حذف شرط سوگند به قرآن و حق رای زنان.	مخالفت یکپارچه مراجع قم و نگارش نخستین تاریخ‌نگاری اسنادی توسط علی دوانی در کتاب «نهضت دوماهه روحانیون».
کتاب بحثی درباره مرجعیت و روحانیت	۱۳۴۱ ش	نواندیشان دینی پس از فوت آیت‌الله بروجردی (مطهری، طالقانی، بازرگان، بهشتی).	نقد ساختار سنتی حوزه، رد عوام‌زدگی، پیشنهاد شورای فتوا و استقلال مالی از وجوهات.
قیام ۱۵ خرداد	۱۳۴۲ ش	بازداشت امام خمینی پس از عاشورای فیضیه.	سرکوب خونین تظاهرات، هجرت علما به ری و تأیید کتبی مرجعیت امام خمینی.
قراردادهای نفتی جدید	۱۳۴۵ و ۱۳۵۲ ش	قرارداد اراپ فرانسه (خرید خدمت) و کنسرسیوم ۱۳۵۲ ش.	دگرگونی حقوقی قراردادهای سهم ۲۵-۷۵ به سود ایران در قراردادهای مشارکتی.

در دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ ش، سازمان‌های چریکی ظهور کردند: سازمان مجاهدین خلق با نخستین اثر تئوریک خود «نهضت حسینی» (احمد رضایی)، و چریک‌های فدایی خلق (بیژن جزنی با سابقه جبهه ملی و مسعود احمدزاده). در حیات فکری، مهدی‌قلی‌خان هدایت (مخبرالسلطنه) در کتاب «خاطرات و خطرات» تمدن غرب را به دوگانه «تمدن بلواری» (مدگرایی و کافه‌نشینی سطحی) و «تمدن لابراتواری» (علم سخت و مولد) تفکیک نمود. در حوزه اندیشه انتقادی، علی شریعتی به نقد مارکسیسم بر مبنای تشابه با فرانس فانون پرداخت و کتاب «دوزخیان روی زمین» فانون را به پارسی ترجمه کرد.

شاه با اجرای انقلاب سفید، تأسیس سپاه دانش و سپس اعلام نظام تک‌حزبی «حزب رستاخیز» در ۱۳۵۳ ش، شکاف با طبقات سنتی، بازاریان و روحانیت را تشدید نمود. بحران تورم نیمه دهه پنجاه از سوی دولت به سودجویی بازاریان منتسب گردید و در واپسین ماه‌ها با عبارت مشهور «من صدای انقلاب شما را شنیدم» در آغاز دولت نظامی ازهاری، فروپاشی رژیم پهلوی تسریع یافت.

جدول تطبیقی اصطلاحات کلیدی، نهادها، وقایع و آثار (جهت مرور سریع آزمونی)

نام اصطلاح / اثر / واقعه	دوره تاریخی	تعریف دقیق، مؤلف یا کارکرد نهادی
سکه کشورستان	فتحعلی‌شاه	سکه طلای استاندارد ضرب‌شده در دوران تثبیت قدرت قاجاریه.
قراپول	قاجاریه	پول سیاه مسی و خردترین واحد مبادله روزمره توده‌ها در بازارهای محلی.